

tábor. A munkásság egyik fele nemrég vált, vagy most válik parasztból munkássá, s átmeneti életformában él falu és város, paraszt- és munkásélet között. Egy részük csoportvezetővé, művezetővé, technikussá, mérnökké válik, mások gyári laboratóriumba vagy szolgáltató munkahelyekre kerültek.

ANDORKA RUDOLF

A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon

Budapest, 1982, Gondolat. 70–73., 84–88.

Andorka Rudolf (Budapest, 1931. április 30. – Budapest, 1997. június 30.) szociológus, egyetemi tanár. 1949-ben érettségizett Budapesten, majd levelező tagozaton jogot tanult az Pázmány Péter Tudományegyeteme (1950-től ELTE). 1951-ben családjával kitelepítették, apja korábbi katona-diplomata tevékenysége miatt. Katonai szolgálat után és fizikai munka után 1956-ban folytatta a tanulmányait. A forradalom alatt tagja volt az egyetemi nemzetőrségnek, ezért 1957-ben félév szabadságvesztést kapott, így csak 1963-ban végezte el az egyetemet. 1960-tól műszaki fordító volt a Kohó- és Gépipari Minisztériumban. Később, 1962-ben a KSH-hoz került, előbb könyvtárosként, majd kutatói beosztásban. Széleskörű tudományos munkát folytatott, 1979-ben kandidált, szociológiából. 1984-ben a Közgazdaságtudományi Egyetemre került egyetemi tanári beosztásban. 1984-ben Akadémiai díjat kapott. Nagydoktori értekezését 1989-ben védte meg. 1990-től az MTA levelező tagja volt. A Közgazdasági Egyetemen 1991-ben rektorra választották, amely pozíciót 1997-ig töltötte be. 1991 és 1996 között az OTKA elnöke, 1995-től pedig a Magyar Szociológiai Társaság elnöke volt. 1991-től a Magyarországi Evangélikus Egyház zsinatának világi elnöke volt. 1996-ban Széchenyi-díjjal tüntették ki, 1997-ben megkapta a Francia Becsületrendet, illetve a Magyra Örökség díjat. Kutatásai elsősorban a társadalmi rétegződés, a mobilitás, a társadalmi beilleszkedés kérdéseivel foglalkozott.

A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon című munka többek között kiemeli, hogy a II. világháború utáni nagy változások, az elitek és a középrétegek lecserélődése, a szellemi foglalkozásúak arányának megduplázódása, a korábbi többnyire statikus struktúrához képest, szükségképpen nagyfokú mobilitással járt együtt. Ugyanakkor felhívja a figyelmet a különböző társadalmi csoportok eltérő mobilitási sajátosságaira.

A strukturális mobilitás hajtóereje a társadalmi és foglalkozási szerkezet nagy változása volt, egyrészt a gazdasági fejlődésnek, másrészt a szocialista átalakulásnak a következtében. A szerkezeti változás mértéke jól érzékelhető, ha az 1963. évi társadalmi és foglalkozási szerkezettel hasonlítjuk össze, vagy ha a mobilitás során összeírt személyek foglalkozási összetételét az apjuk foglalkozásával vetjük össze. 1930-tól

1963-ig a szellemi foglalkozásúak aránya a férfiak között több mint másfélszerese, a nők között több mint háromszorosára nőtt. Ezen belül is különösen gyors volt a szakértelmiség növekedése. A nem-mezőgazdasági munkássághoz tartozók aránya a férfiak között több mint kétszeresére, a nők között (a háztartási alkalmazottakat figyelmen kívül hagyva) két és félszeresére emelkedett. Ugyanakkor a mezőgazdaságban fizikai munkát végzők aránya a férfiak között közel felére, a nők között körülbelül negyedére, a nők között még nagyobb mértékben csökkent.

Ezek a szerkezeti változások szükségképpen azzal jártak, hogy a mezőgazdasági réteghez tartozóknak igen jelentős hányada a származási társadalom csoportját; a kisiparosok és kiskereskedők gyermekeinek nagy többsége nem lehetett ugyanabban a társadalmi rétegben, mint annak idején szülei; viszont a szellemi réteghez tartozók több mint felének más társadalmi háttérből, elsősorban a parasztságból és a mezőgazdasági munkásságból kellett kikerülnie. [...]

A gyermekszám-különbségek az előző évtizedekhez képest széthúzódtak. A mezőgazdasági munkáság megtartotta régi nagy gyermekszámát, ennek következtében sok tagját szükségképpen ki kellett bocsátania a többi társadalmi és foglalkozási csoportba, ahol a gyerekszám erősen csökkent. A szellemi réteg gyerekszámára lényegesen elmaradt az egyszerű reprodukcióhoz szükséges szinttől, így mindenképpen nagyszámú utánpótlást kellett befogadnia más osztályokból és rétegekből, még létszámának egyszerű szinten tartásához is.

A nők társadalmi mobilitásának meghatározásában ezen kívül szerepet játszott az is, hogy a nők gazdasági aktivitása lényegesen emelkedett. [...]

Az összes keresők közül nő volt 1930-ban 27 százalék 1949-ben 30, 1960-ban 26, 1963-ban pedig 38 százalék. A nők gazdasági aktivitásának növekedése, az aktív és inaktív kereső nők arányának növekedése az összes keresők között elsősorban az egyéb szellemi, valamint a betanított munkás és segédmunkás-kategóriákban növelte a nők számát. Ezáltal lehetővé tette, hogy a férfiak nagyobb arányban áramoljanak, egyrészt a vezető és értelmiségi pozíciókba, másrészt a szakmunkásságba. Így a nők aktivitásának növekedése kedvezően hatott a férfiak helyzetére, olyan értelemben, hogy lehetővé tette nagyobb fokú beáramlásukat a magasabb képzettséget igénylő és jobban fizetett foglalkozásokba.

A nők társadalmi mobilitását és ezáltal a társadalmi mobilitás egészét befolyásolta az a tény is, hogy a különböző társadalmi származású nők eltérő arányban váltak keresőkkelé. [...]

Mivel a szellemi foglalkozású apák leányai, ezen belül különösen a vezető és értelmiségi rétegbe tartozó apák leányai közül többen voltak keresők, mint a munkásapák leányai közül, és az utóbbiak közt többen, mint a parasztapák leányai közül, továbbá, mivel a nők és férfiaknál nagyobb arányban mentek az alacsonyabb iskolai végzettséget és szakképzettséget igénylő társadalmi rétegbe, a nők körében ritkább volt a társadalmi emelkedésnek tekinthető mobilitás, mint a férfiak között.

Még két további, a mobilitást befolyásoló kisebb jelentőségű strukturális tényezőt említhetünk meg a háborús időszakban bekövetkezett halandóság társadalmi differenciáit, valamint a kivándorlás társadalmi differenciáit.

Nincs adatunk arról, hogy a második világháború többlethalandósága (135 ezer katonai halott a frontokon, 45 ezer polgári halott a bombázások és háborús cselekmények következtében, és a mai országterület lakosságából kb. 240 ezer polgári halott deportálás és egyéb ok következtében) a különböző társadalmi osztályokat és tétegeket milyen arányban sújtotta. Feltételezhetjük azonban, hogy a bombázásokkal kapcsolatos polgári halálozás inkább a városi lakosságot érintette, a deportálással összefüggő gyilkosságok pedig az átlagosnál több áldozatot szedtek, egyrészt az értelmiségből, másrészt a kiskereskedő-rétegből. A katonai halandóság viszont inkább a munkásságot és a parasztságot sújtotta. A megüresedett társadalmi pozíciókba – elsősorban az értelmiségbe (a csökkenő létszámú kiskereskedő-rétegbe talán kisebb mértékben) – más osztályokból, rétegekből származók léptek be, tehát ezek a tragikus tömeges halálosek is a mobilitás növelése irányában hatottak a felszabadulás után.

Hasonlóképpen nincs adatunk arról sem, hogy egyrészt az 1944–1945. évi háborús eseményekkel összefüggő kivándorlás, majd az 1956–1957. évi kivándorlás következtében mely társadalmi osztályok és rétegek tagjainak száma csappant meg az átlagosnál nagyobb mértékben. Nem indokolatlan azonban az a feltevés, hogy a háború utáni kivándorlók nagyobb részben a tőkés Magyarország uralkodó osztályaiból és valószínűleg az értelmiségből kerültek ki. Így ez a kivándorlás is ösztönözte a társadalmi mobilitás növekedését.

Ezek a strukturális változások határozták meg a társadalmi mobilitás főirányát: a mezőgazdaságból a munkásságba, valamint a munkásságból és a parasztságból a vezető, az értelmiségi és az egyszerű szellemi foglalkozások felé.

A férfiak és nők nemzedékek közötti mobilitása eltérő tendenciákat mutat annyiban, hogy e főirányon belül a férfiak inkább a szakképzettséget igénylő szellemi és fizikai foglalkozások felé, a nők viszont a szakképzettség nélküli, illetve alacsonyabb szakképzettséget nem igénylő pályák felé áramlottak. [...]

A társadalmi és foglalkozási szerkezet átalakulásának iránya nagy vonalakban azonos maradt az extenzív iparosítás korszakában, sőt az azt megelőzően is megfigyelt változási irányokkal: a mezőgazdaságban dolgozók aránya a nem-mezőgazdasági ágakban dolgozók javára csökkent, a szellemi rétegek aránya növekedett, és a magasabb iskolai végzettségű és szakképzettségű rétegek aránya a kisebb szakképzettségűekkel szemben megnőtt.

Ha az 1973. évi társadalmi és foglalkozási szerkezetet összehasonlítjuk a körülbelül harminc évvel (egy nemzedékkel) korábbi (az 1941. évi népszámláláskor megállapított szerkezettel jellemezhető) szerkezettel, akkor a változás 1973 és 1941 között még nagyobbak látszik, mint 1963 és 1930 között, egyszerűen azért, mert míg 1930 és 1940 között viszonylag kis szerkezeti változás ment végbe, 1963 és 1973 között lényegesebb változásokra került sor.

Ezzel szemben az 1960-as évek közepétől kezdve, tehát az intenzív gazdasági fejlődésre való áttérés után, a megelőző extenzív iparosítási időszakhoz képest a szerkezeti változások lényegesen lelassultak. [...]

1. A mezőgazdasági fizikai foglalkozásuk számának abszolút értelemben kisebb csökkenése; ez összefügg egyrészt azzal, hogy az 1960-as évek közepén a

mezőgazdaságban korábban meglévő munkaerő-tartalékok kimerültek, mivel a rejtett munkanélküliség megszűnt, továbbá azzal, hogy 1963-ra a mezőgazdasági népesség annyira megcsappant, hogy abszolút értelemben (vagyis százalékpontokban kifejezve) a hasonló arányú további csökkenés is kisebb csökkenést jelentett volna.

2. Nagyon meglassult a nem-mezőgazdasági fizikaiak arányának növekedése, sőt – rétegenként vizsgálva – a segéd munkások aránya csökkenni kezdett, és a betanított munkásoké is alig nőtt; ez azzal függ össze, hogy a hetvenes évek elején az iparban foglalkoztatott munkások számának növekedése megállt, és a munkaerő belső átcsoportosulása egyre inkább a tercier ághoz tartozó ágazatok arányát növelte, ahol viszont több a szellemi foglalkozású.
3. Valamelyest meglassult azonban a szellemi foglalkozásúak arányának növekedése is. Rétegenként vizsgálva, a vezető és szakértelmiségi réteg növekedése gyorsult, hasonlóképpen a művezetők és a hasonló szellemi foglalkozású termelésirányítóké, viszont az egyszerű szellemi réteg növekedése lelassult. Ezt sem tekinthetjük véletlennek, hiszen kifejezett erőfeszítések történtek az adminisztratív létszám csökkentésére.

A társadalmi és foglalkozási szerkezet változásának lassulása tehát többé-kevésbé természetes jelenség, viszont szükségképpen befolyásolta a társadalmi mobilitást azzal, hogy kisebbé vált a mobilitás, amelynek a szerkezeti változások hatására mindenképpen be kellett következnie.

Hasonló irányba hatott a társadalmi osztályok és rétegek szerinti gyermekszám-differenciák alakulása. Három évtizeddel korábban, a második világháború alatt még az 1930-as évekéhez hasonlóak voltak a termékenységekülönbségek, de a második világháború után rövid idő alatt igen lényeges változások történtek, úgyhogy az 1960-as évekre a korábban igen nagy különbségek a kiegyenlítődés felé erősen előrehaladtak. [...]

Bár az 1959-ben születettek voltak az utolsó nemzedék, amely a mobilitásvizsgálat mintájában szerepelt, és közöttük aktív keresők még nem voltak, e számok mégis érzékeltetik, hogy az 1940-es évek második felében és különösen az 1950-es években született kohorszokban már korántsem voltak olyan szélsőséges gyermekszám-differenciák, mint korábban. Ez azzal járt, hogy a termékenységdifferenciák által kikényszerített strukturális mobilitás is kisebbé vált, mint régebben volt.

Röviden összefoglalva: az történt, hogy eltűnt a régi nagy gyermekszámú mezőgazdasági munkásság, és a helyére lépett állami gazdasági munkásság, valamint a termelősövetkezeti parasztság gyermekszáma már többé-kevésbé a nem-mezőgazdasági munkásság gyermekszámának szintjén mozog. A földosztás után ugyanis az új gazdákra – úgy látszik – igen hamar jellemző lett a régi önálló parasztság lényegesen alacsonyabb gyermekszáma, illetve az ennek megfelelő családtervezés, majd a mezőgazdaság kollektivizálás után a termelősövetkezeti parasztság és az állami gazdasági munkásság is többé-kevésbé a nem-mezőgazdasági munkásság szintjére szállította le családterveit. Ezen aligha csodálkozhatunk, mert az állami gazdasági munkások és termelősövetkezeti parasztek életszínvonala, életkörülményei, sőt életmódja is egyre inkább közeledett az ipari munkásságéhoz.